

РОЗДІЛ II НАУКОВІ РОЗВІДКИ МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ

В.В.Опанасюк

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕВІАФАН, АБО ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА У ПОШУКАХ ЕФЕКТИВНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Проблема побудови ефективної системи політичної влади в усі періоди української державності була і залишається особливо актуальною. Хибно було б думати, що її успішне розв'язання гарантує подолання усіх негараздів в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах життєдіяльності суспільства. Проте маємо сподівання, що результатом конструктивних зрушень буде гармонізація відносин у суспільстві, збільшення запасу міцності політичної системи, чітке позиціонування держави в міжнародному просторі. Саме тому в рамках визначеної проблеми акцентуємо увагу на спроможності правлячої еліти України побудувати ефективну модель політичної влади, в якій державі відведено місце головного інституту політичної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Недостатньо з'ясованим у середовищі українських політологів, фахівців у галузі державного управління, політиків та експертів залишається поняття ефективності системи політичної влади. Таким чином, воно постає ефемерним конструктом для артикуляції основної мети державної політики в Україні. Водночас відзначимо, що проблему ефективності політичної влади досліджували західні вчені в рамках політико-економічного підходу. Зокрема, вартими уваги є обґрунтування висновків про ефективність конституційно-плюралістичних політичних режимів у порівнянні з тоталітарним режимом французького філософа, політолога й соціолога Р.Арона¹, так само як і прихильника теорії раціонального вибору американського економіста М.Олсона², якому вдалося максимально розвинути договірну теорію виникнення держави й створити основу для досліджень взаємозв'язку ефективності та легітимності політичної влади.

Цілком закономірним є звернення автора статті до теоретичного доробку засновника теорії еліт італійського вченого Г.Моски³.

Поряд із класикою елітології, використані публікації сучасних українських дослідників В.Горбатенка⁴, Ф.Рудича⁵, О.Траверсе⁶. Вони дають змогу виявити різні конотації понять «політичний клас», «політична еліта», «національна еліта», «правляча еліта». Українські дослідники зосереджують увагу на характеристиках політичної еліти, особливостях її формування в пострадянський період розвитку суспільства.

Звернення до наукових напрацювань істориків А.Блануца⁷, В.Смолія⁸, В.Степанкова⁹, Н.Яковенко¹⁰ зумовлене необхідністю з'ясування особливостей формування української політичної еліти в контексті історичного й політичного часу.

Завершує аналіз досліджень і публікацій низка праць, які актуалізують наукову дискусію про оптимальну для України модель політичної влади. Серед них назвемо публікації С.Кравченка¹¹, М.Михальченка¹², М.Розумного¹³, О.Шевченка¹⁴.

Означені аспекти проблеми, їх неузгодженість, а подекуди й суперечливість, підводять до **визначення мети та завдань дослідження**. Мета полягає у з'ясуванні наявного потенціалу та можливостей реалізації правлячою елітою України проекту ефективної моделі політичної влади. Досягнення мети реалізується через вирішення низки завдань. По-перше, необхідно з'ясувати зміст поняття ефективності системи політичної влади. По-друге, визначити характеристики правлячої еліти сучасної України та історичні причини їх формування. По-третє, довести сприятливість політичного моменту для самообмеження владних амбіцій за для встановлення ефективної моделі політичної влади.

Виклад основного матеріалу. У 1651 р. англійський соціальний мислитель Т.Гоббс опублікував свій знаменитий «Левіафан» — результат розмірковувань над політичним устроєм суспільства. Понад три століття актуальність викладених ним думок визнають соціальні філософи й політологи. Вже на початку праці Т.Гоббс визначає внутрішню суперечність, яку приховує проблема побудови ефективного державного організму. Ця суперечність виявляється у боротьбі, яку ведуть між собою дві армії — тих, хто мету боротьби вбачає у розширенні меж свободи, і тих, хто бореться за широкі повноваження влади. Мистецтвом від Бога називає Т.Гоббс здатність людини побудувати штучний організм для управління суспільством, який би відображав внутрішню природу людини з її пристрастями, способом міркування, сподіваннями, реакцією на страх тощо, але при цьому керувався б тільки розумом.

«...Мистецтвом створений той великий Левіафан, якого називають Республікою, або Державою (Commonwealth, or State), латинською мовою — Civitas, і який є лише штучною людиною, хоч і більшою за розмірами та сильнішою, ніж природна людина, для охорони й захисту якої її створили. У цьому Левіафані *верховна влада*, що дає життя й рух усьому тілу, є штучною *душею*, посадові особи та інші *представники судової й виконавчої влади* — *штучні суглоби*... *добробут і багатство* всіх приватних членів — його сила... *справедливість і закони* — суть штучний *розум* (reason) і *воля*... *громадянська війна* — *смерть*. Нарешті, *договори й угоди*, за допомогою яких були спочатку створені, складені разом і об'єднані частини політичного тіла, схожі на «fiat», або «*створімо людину*», що було виголошено Богом в акті творення»¹⁵.

У той час, коли Т.Гоббс писав і публікував свою працю, політичні партії Англії у ході буржуазної революції з'ясували, яка форма правління є оптимальною — монархічна чи республіканська. Важливо не те, в чийх руках концентрується верховна влада, а те, чи функціонує вона в рамках законності, тобто в інтересах народу. Довершеною владою Т.Гоббс вважав конституційну монархію і республіку. Якщо влада, переконавав Т.Гоббс, достатньо довершена, щоб захищати підданих, то вона однакова в усіх її формах¹⁶. Цю тезу підтримав у другій половині ХХ ст. французький дослідник Р.Арон¹⁷, хоч і використав її для оцінки конституційно-плюралістичних політичних режимів, а не форм державного правління.

В образній формі Т.Гоббс вказував на обов'язкові елементи досконалої системи державного правління. Образність у сучасній науці — глибокий анахронізм, але приховані за зовнішньою формою глибокі ідеї спонукають до наукового пошуку для розуміння складних політичних систем та відносин політичної влади. Продуктивними для розуміння та окреслення перспектив сучасної системи владних відносин в Україні залишаються ідеї структурованості державної влади, визначення її функцій та рівня функціональної спроможності, дотримання законності, збереження соціальної злагоди, на яких наголошував Т.Гоббс.

Важливим показником оцінки політичної системи є поняття ефективності системи політичної влади, яке, однак, важко піддається визначенню. У політичних текстах та наукових працях, що претендують на науковість, з'являються різні контекстуальні визначення, які часом протилежні за змістом, оскільки відображають суб'єктивне бачення проблеми і фактично зводять понятійне

знання до крайнього релятивізму у розумінні істини (за принципом «у кожного своя істина»). Зрештою, у політичній боротьбі так і відбувається, оскільки політичні опоненти схильні підмінити істину «своєю правдою». Поряд із цим, в інших наукових працях фактично ототожнюються близькі за змістом варіанти названого конструкту, такі як «ефективність політики», «ефективність політичної влади», «ефективність політичного режиму». Складність конструкту передбачає, в першу чергу, розгляд сутнісного значення його окремих компонентів, а вже потім — їх зіставлення та визначення всього поняття. Обсяг статті не дозволяє зробити це в повному обсязі, тому обмежимося окремими зауваженнями.

По-перше, поняття політичної влади вказує на можливість і здатність здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і поведінку людей та їх об'єднань, використовуючи будь-які засоби впливу. У цьому розумінні тоталітарний політичний режим є ефективнішим по відношенню до демократичного.

По-друге, поняття політичної влади включає поняття державної влади, яке є по відношенню до нього видовим. Але не варто забувати про вплив інших суб'єктів політики, таких, як політичні партії, громадські об'єднання, організації і рухи тощо.

По-третє, система політичної влади охоплює принаймні два елементи політичних відносин: тих, хто здійснює політичний вплив (політичний клас, політична еліта) і тих, хто підпорядковується владі (народні маси). Звідси, постають ще два суттєві моменти в характеристиці політичної влади: 1) підвладні суб'єкти можуть змінювати правлячу еліту й суттєво впливати на політику; 2) оцінка ефективності системи політичної влади залежить від узгодженості політичних інтересів суб'єктів політичної взаємодії. Оскільки головним елементом політичної системи як одного із видів суспільної системи є держава, яка упорядковує і регулює політичні відносини, то основними політичними інтересами будуть державний та суспільний інтереси. Якщо вони збігаються, влада визнається легітимною, що є основою забезпечення ефективної політики, тобто діяльності влади щодо досягнення суспільного блага.

Саме за критерієм досягнення суспільного блага пропонує оцінювати систему політичної влади сучасний американський економіст М.Олсон. Він розглядає національну державу як найважливіший тип суспільної організації. Зауважимо, що відправна ідея його підходу не нова: на ній, зокрема, базувалися теорія бюрократії М.Вебера, теорія еліт Р.Міхельса (де йдеться про непересічну

роль ідеї держави як організації в розробці «закону олігархічних тенденцій»). Метою всіх без винятку організацій, переконує М.Олсон, є служіння інтересам їхніх членів. Держава у переліку таких організацій стоїть першою, забезпечуючи суспільними благами всіх своїх громадян. «Суспільним благом» вчений називає «загальну або колективну вигоду, яку забезпечує держава» і визначає його як будь-який товар або послугу, які можуть споживати всі без винятку члени групи. Основні послуги, які надає держава, «мають бути доступні всім, якщо вони доступні хоча б комусь. Основні й найелементарніші види послуг, які надає держава, такі, як оборона, система закону та порядку, стосуються всіх або практично всіх громадян»¹⁸.

Характер відносин між владою і суспільством визначає тип політичного режиму. Використовуючи політико-економічний підхід, Р.Арон запропонував оцінювати ефективність політичних режимів за двома показниками. Перший із них — це збереження єдності суспільства, що ґрунтується на дотриманні розумної дистанції між суспільними силами та політичною владою. Другий — оновлення економіки, що безпосередньо залежить від здатності влади до подолання корпоративного консерватизму впливових груп, зацікавлених у збереженні існуючих порядків¹⁹.

Уперше з проблемою пошуку ефективної моделі влади на загальнонаціональному рівні зіткнувся засновник першої в Україні національної держави гетьман Богдан Хмельницький. Перебіг процесу побудови національної держави в середині XVII ст. опирався на європейські тенденції. Він характеризувався: у політичній сфері — революційним характером суспільно-політичних перетворень, зміною змістовного наповнення поняття «нація» (від «нація-шляхта» до «нація-народ»), посиленням монархічної тенденції; у сфері соціально-економічній — формуванням буржуазії та пов'язаним із ним процесом первинного накопичення капіталу. Держава цей процес підтримувала на законодавчому рівні, в той час як питання політичних відносин залишалися далеко не врегульованими.

Гетьману довелося формувати новий політичний клас. Напрямів його формування було два і характеризувалися вони взаємною спрямованістю — від нової національної еліти, яка очолила державотворчий процес (політичний клас), до тих, хто підтримав нову політичну владу і навпаки. Таким чином, з одного боку, до влади залучалися окремі представники колишнього правлячого класу, з іншого — розширювалися межі нового. У цьому зв'язку доречно

пояснити, що політичний клас розглядається у статті як частина правлячого класу, яка здійснює управлінські функції в політичній сфері, в той час як до правлячого класу «крім меншості, що домінує в політиці, входить верхівка суспільства, яка складається в економічній, військовій, інтелектуальній сферах, в церковній ієрархії тощо»²⁰. Новоствореному політичному класові у вкрай складних умовах воєнного часу доводилося виконувати функції формування системи влади та забезпечувати її відносну стабільність.

Німецький філософ, економіст, теоретик політики К. Маркс переконував, що будь-яка держава має класовий характер. Згідно з його вченням, метою політичної боротьби як атрибуту класового суспільства є завоювання й утримання влади задля експлуатації народних мас. Після проголошення незалежності України правляча еліта, яка в більшості своїй складалася з колишньої партійно-управлінської номенклатури, а отже, свого часу проштудіювала не одну працю теоретиків марксизму-ленізму, зрозумівши незворотність суспільних процесів, увірувавши у владу грошей та свою винятковість, закономірно спробувала законсервувати своє упривілейоване становище, яке давало їй фактично необмежений доступ до суспільного багатства. Консервація правлячого класу загострила проблему поляризації суспільства, виявила зростання суперечності між владою і народом. Усе це підірвало легітимність влади й спричинило у 2004 р. потужний вибух народного невдоволення, оскільки легальний шлях оновлення правлячої еліти виявився заблокованим.

Теза про необхідність консервації влади політичного (правлячого) класу базувалася на ефективності економічної політики, що подавалася в обгортці псевдоефективності політичної влади. Ефективність політики визначалася в показниках темпів економічного зростання, що ніяким чином реально не відображалось на рівні життя народу. Навпаки, правова система працювала в інтересах правлячого класу, фактично паралізуючи здатність так званого «третього сектору економіки» до вільної конкуренції, позбавляючи тих, ким управляють, матеріальних засобів існування. Український досвід підтвердив висновок уже згадуваного нами Р. Арона, який доводив хибність уявлень правлячої еліти про можливість використання показника накопичення валового національного продукту як критерію ефективності системи політичної влади. В умовах економіки, зорієнтованої на достаток, стверджував вчений, називати вищою цінністю помірність принаймні недалекоглядно²¹.

Американський політолог Г.Лассвел у визначенні мети класової боротьби по суті мало чим відрізнявся від К.Маркса. Мета завоювання влади, стверджував він, — контроль за розподілом ресурсів в інтересах правлячого класу. Але розподіл має бути ефективним, тобто таким, що зможе забезпечити соціальну злагоду і стабільний розвиток суспільства загалом та кожного з його елементів зокрема.

Отже, успішність економічної політики держави недостатня для збереження єдності суспільства й стабільності політичної системи. Потужним елементом згуртування, як підкреслює В.Бебик, є ідеологія. Вона вказує мету діяльності держави, визначає критерії ефективності функціонування політичної та економічної системи загалом²². У державах розвиненої демократії з давніми традиціями міжпартійної боротьби ідеологічні системи конкурують між собою в напрямі забезпечення ефективної політики щодо визначення стратегічної лінії розвитку суспільства, накопичення і розподілу ресурсів, інших важливих питань суспільного життя. Держава тільки забезпечує нормативно-правове регулювання відносин в економічній та соціальній сферах, що є обов'язковою умовою цивілізованої економічної діяльності.

В Україні ситуація інша. Стабільна партійна система, яка передбачає конкуренцію двох-трьох загальнонаціональних політичних партій із чітко визначеною ідеологією, ще не склалася. Створення такої системи — складна й довготривала справа. Окрім того, Україна традиційно тяжіє до персоніфікації влади, а це означає, що вибори здійснюються не на основі ідеологічної платформи політичної партії, а за привабливістю образу політичного лідера (партійного лідера за сумісництвом). Українська історія показує приклади схильності до патримоніалізму, що виражався у покладанні сподівань на харизматичного лідера, «народну вольницю» як спосіб установлення нового порядку, але не систему ідей. Відповідальність влади на ментальному рівні також забезпечували особистості. У радянські часи правляча (і єдина) партія не допускала жодних політичних альтернатив і дискусій, а за прорахунки в політиці знов-таки відповідали окремі особи. Зі світового політичного досвіду треба винести принаймні два уроки. Перший — чужий досвід не завжди приживається на національному ґрунті. Другий — конститутційно-плюралістичний політичний режим передбачає наявність політичних партій, проте значення партій не можна абсолютизувати. Політичні партії, які прагнуть до абсолютного панування, загрожують єдності демократичної держави²³.

Потужні ідеологічні партії, основою яких є бачення розвитку суспільства на загальнонаціональному, а не регіональному рівні, складуться лише тоді, коли будуть чітко визначені й законодавчо закріплені правила політичної гри. Звідси випливає, що потребують змін виборче законодавство, Закон України «Про політичні партії в Україні», нагальною необхідністю є Закон «Про опозицію в Україні». Допоки цього не відбулося, єдиним способом подолання відчуженості політичного класу від нації в Україні може стати загальнонаціональна ідеологія. Основними її складовими можуть стати принципи національного патріотизму, соціального партнерства, громадянського активізму. Але знов-таки, реалізувати таку ідеологію можна тільки за умови наявності визначеного правового поля (правовий статус громадянського суспільства) та посилення правової і політичної відповідальності державної влади перед суспільством.

Поряд із цим, для України відкритим залишається питання здатності правлячої еліти трансформувати систему державної влади таким чином, щоб вона відповідала національним, а не приватним інтересам окремих осіб. Це питання особливо болісне для більшості українців, усіх тих, хто у 2004 р. підтримав революційну зміну влади та наполягав на її очищенні. Болісне тому, що після названих подій уже оновленій політичній еліті так і не вдалося поставити надійний заслін явищу, яке проф. Ф.Рудич назвав «корозією моральних цінностей» на всіх рівнях суспільного життя — від влади до маси²⁴. Корозія політичного класу виявляється у гіпертрофованих формах клієнтелізму, корупції, зрощенні політичної влади з олігархічними кланами та створенням внаслідок цього олігархізованих державних структур, які використовують владу для досягнення приватновласницьких інтересів. Прояви аморальності на вищому рівні сприяють розбещенню суспільства, ведуть до вседозволеності, споживацького ставлення до національного багатства та власного життя. Тому очевидною стає необхідність системних змін, розпочинати які необхідно на державному рівні з вищих ешелонів влади.

Сучасні держави мають ширші функції, а влада організована складніше, ніж у ранній період Нового часу, коли Т.Гоббс теоретизував над проблемою організації державної влади. Таке ускладнення зумовлене об'єктивним законом розвитку соціальних систем, який визначає залежність розширення структури і функцій соціальних систем від збільшення їхньої маси. Цей закон, відкритий

і сформульований англійським соціологом органічної школи Г.Спенсером в «Основах соціології» ще наприкінці XIX ст., дозволяє зробити висновок про те, що історично відомі демократії (Античні, Середньовічні, Нового та Новітнього часів) організаційно різняться між собою, хоч і мають певні спільні елементи. Єдине, що залишилося від античних демократій, — це дотримання законів²⁵, хоча публічне право так само зазнало суттєвих змін.

В Україні в усі часи виникали суттєві проблеми із законністю: або закон замінювали традиція та відносини патронату, що спостерігалось на межі Середньовіччя та Нового часу; або демократичні ідеали, знайшовши належне відображення в першій українській Конституції, відомій як Конституція П.Орлика (1710 р.), так і лишилися нереалізованими на практиці; або принцип революційної доцільності підмінив закон, як це сталося у радянські часи. Після проголошення суверенітету й незалежності України середньовічне «право сильного» у видозмінених формах знайшло сприятливий ґрунт на українських теренах.

Метаморфози з реалізацією законності в Україні визначили сучасне становище в публічно-правовій сфері. У 2004 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції України. Погодимось з думкою М.Розумного про те, що їх ухвалення відбулося на потребу політичному моменту, а отже, не було виваженим і достатньо обґрунтованим²⁶. Конституційна реформа розглядалася як альтернатива моделі посиленої президентської влади (фактично, безконтрольної влади пропрезидентської правлячої еліти та олігархічних кланів). Наслідками цього кроку стали:

- недосконалість механізму стримувань і противаг;
- нездатність парламенту створювати конструктивну конституційну більшість;
- неврегульованість відносин влади й опозиції;
- порушення принципу відповідальності політичних сил перед народом;
- колапс системи судової влади.

Більшість політологів, експертів і політиків у сучасній Україні переконані в необхідності нових конституційних змін, однак розходяться щодо способу та механізмів їх прийняття — Верховною Радою чи референдумом. В останньому випадку необхідні зміни щодо статусу референдуму в Україні.

Висновки. Суспільство не може бути облаштоване таким чином, щоб у ньому не було ієрархічної структури, адже вона необхідна

для управління, або щоб «усі люди рівною мірою брали участь у політиці»²⁷. Тому, незважаючи на те, що згідно з Конституцією України носієм вищої політичної влади в державі є народ (у розумінні політичної нації), обов'язково буде існувати політичний (правлячий) клас як функціональна група, яка виникла на основі поділу праці²⁸. Закономірно, що зміцнивши позиції, вона намагатиметься законсервувати своє упривілейоване становище. Оскільки будь-яка закономірність випливає з певних умов, то перед нинішньою правлячою елітою окреслюється два можливі шляхи: перший із них — повторити помилки попередньої влади й зійти з політичної арени, можливо, назавжди; другий — змінити модель влади в напрямі посилення її ефективності. Тоді при намаганні законсервувати або посилити свої позиції правляча еліта обмежуватиметься механізмами політичного контролю, що не дозволить їй заkostenити. Таким чином буде забезпечений стабільний розвиток суспільства.

Обнадійливим видається той факт, що все більше політиків при владі стверджують необхідність розподілу суспільного блага в інтересах народу. Хотілося б сподіватися, що разом з визначенням ефективної для України моделі політичної влади будуть узгоджені або/і розроблені нові закони, що регламентуватимуть прозорі правила гри в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Ініціювати й здійснити перетворення здатний конструктивний політичний лідер з державним баченням. Успіх проекту ефективної системи політичної влади залежатиме від його підтримки громадянами України. Забезпечити в сучасних умовах підтримку можуть три речі. Перша з них — це бачення мети, якою є зміцнення держави і зростання добробуту народу («добра воля» лідера). Друга лежить у сфері політичної етики й пов'язана з політичною відповідальністю лідера. Нарешті, третя — це політична рішучість. Прем'єр-міністр Великобританії У. Черчилль стверджував, що політика — така сама захоплююча й небезпечна справа, як і війна. Різниця полягає лише в тому, що на війні вас вбивають один раз, а в політиці — сотні разів²⁹. Саме тому рішучість має обов'язково поєднуватися з інтересами держави і народу, бути виваженою та продуманою. Історія засвідчує й повчає: невдалі політичні експерименти народ не прощає.

Правлячий клас у цих умовах змушений вибирати: втратити все перед можливістю реставрації старої влади чи нової революції, або поступитися, за висловом політолога Ф.Рудича, «приватизованою

владою» на користь народу й держави. У цьому полягає політична мудрість справжньої демократії.

¹ Арон Р. Демократия и тоталитаризм [Електронний ресурс] / Пер. с франц. Г.И. Семенова. — М.: Текст, 1993. — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/index.php.

² Олсон М. Логика коллективных действий: Общественные блага и теория групп [Електронний ресурс] / Пер. с англ. — М.: Изд-во ФЭИ, 1995. — <http://ikd.ru/Critview/theoryofcollaction/Article.2005-08-04.5821/view?searchterm>.

³ Моска Г. Правящий класс // Социс. — 1994. — № 10. — С. 197–198; № 12. — С. 97–117.

⁴ Горбатенко В. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керманічів // Політичний менеджмент. — 2006. — Спеціальний випуск. — С. 48–62.

⁵ Рудич Ф. Внезапный выброс гремучей смеси. Новая политическая элита: ее место и роль в становлении украинского государства // Київський телеграфъ. — 2007. — 14–20 сентября. — С. 12–13.

⁶ Траверсе О.О. Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації // Еліти й цивілізаційні процеси формування націй: Зб. статей. — К., 2006. — С. 299–306.

⁷ Блануца А.В. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // УІЖ. — 2003. — № 4. — С. 103–111.

⁸ Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. — К., 1998. — С. 16–17.

⁹ Степанков В.С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Дис... доктора іст. наук: 07.00.02. — К., 1993. — С. 24, 29, 35–36.

¹⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К.: Наукова думка, 1993. — 460 с.

¹¹ Кравченко С.О. Аналіз сучасних тенденцій суспільного розвитку як передумов державно-управлінських реформ [Електронний ресурс] // Державне управління: теорія та практика. — 2006. — № 2. — <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2006-2/>.

¹² Михальченко М. Політична система України: реальність, моделі трансформації // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — 2003. — Вип. 4. — С. 5–11.

¹³ Розумний М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент. — 2008. — № 1. — Режим доступу. — <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=81&c=1960>

¹⁴ Шевченко О. Основні політичні проекти в Україні та перспективи їх взаємодії // День. — 2006. — 20 жовтня.

¹⁵ Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Соч.: В 2 т. / Пер. с латин. и англ. А. Гутерман / АН СССР. Ин-т философии. — М., 1991. — Т. 2. — С. 6–7.

¹⁶ Там само. — С. 143.

¹⁷ Арон Р. Указ.соч.—http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

¹⁸ Олсон М. Указ.соч.

¹⁹ Арон Р. Цит.тв. — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

²⁰ Самсонова Т.М. Концепция «правлящего класса» Г.Моски // Социс. — 1994. — № 10. — С. 179.

²¹ Там само.

²² Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: (Монографія). — К.: МАУП, 2000. — С. 168.

²³ Арон Р. Указ.соч.—http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

²⁴ Рудич Ф. Указ.соч. — С. 12.

²⁵ Арон Р. Указ.соч.—http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

²⁶ Розумний М. Указ.соч..

²⁷ Моска Г. Указ.соч. — Социс. — 1994. — № 10. — С. 187.

²⁸ Моска Г. Там само; Паламарчук В.М. Політичний клас України: проблеми становлення та дієздатності // Стратегічна панорама. — 2002. — № 2. — С. 99.

²⁹ Черчилль У. Мускулы мира / Пер. с англ. В.Чухно. — М.: Из-во Эксмо, 2006. — С. 508.